

Філософсько-світоглядні засади буття людини

УДК 130.2+316.32+342.7

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК УМОВА І МІРА ГРОМАДЯНСЬКОГО ПОСТУПУ: ЄВРОПЕЙСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ ЗРАЗКИ Й УКРАЇНСЬКІ ВАРІАНТИ

Анатолій Карась

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна, anatojikaras@yahoo.com*

Запропоновано поняття громадянського поступу на означення еволюції соціального процесу в аспекті формування громадянського суспільства як умови забезпечення вільного самоздійснення людини. На переконання автора, термін “громадянський поступ” є конгруентним до поняття “соціальний капітал” і може застосовуватися для аналізу тенденцій суспільного розвитку, зокрема у новітній українській історії. Громадянський поступ визначається превалюванням у суспільних взаємодіях між людьми горизонтальних відносин, що утворюються докола домагання вартостей свободи й автентичності особи та норм, які складаються у процесі їх дотримання.

Ключові слова: самоздійснення особи, громадянське суспільство, соціальний капітал, громадянський поступ, свобода-автентичність, патерналізм-клієнталізм.

Процес формування громадянського суспільства в Західній Європі складався невідривно від змін у всіх сферах життєвого світу і не може бути зведений лише до економічних інтересів. Утворювалися нові форми соціальності, в яких людина передовсім поглиблювала значення індивідуальної свободи і переміщала з ієрархічних зв'язків вертикального ґатунку до рівних горизонтальних суспільних стосунків, що суперечило “статусу-кво” абсолютистської й авторитарної політичної влади. Відтак громадянське суспільство складалося там, де воно усувало абсолютизм і деспотію влади монархічного та імперського типу і витворювало легальні форми гуманітарного дискурсу, орієнтованого на поширення духу свободи і автентичності особи в контексті політичної інтенції до формування національної республіки. “Вже після занепаду імперії Каролінгів стало формуватися й перетворюватися на потужну соціальну силу нове почуття колективної ідентичності — національна свідомість,... і це мало фундаментальне значення для процесу формування територіальних держав” [4, с. 82–83].

Загалом, розвиток громадянського суспільства в Європі супроводжувався: а) новим типом суспільної ідентичності — національною свідомістю, поєднаною із громадянською свідомістю в контексті спільної недеспотичної національної держави-республіки; б) вимогою кожного народу-нації на право власного представницького демократичного врядування; в) вимогою суспільства до держави конституційно ґарантувати свободу і права людини; г) новим типом господарсько-економічних відносин, базованих на конкуренції і вільному ринку; д) формуванням партійних політичних відносин та поділом гілок влади; е) формуванням релігійного та асоціативного плюралізму за умов визнання єдиного державного правового поля; ж) формуванням єдиної національної (взамін латинської) мови на всіх рівнях публічного спілкування — освіти, науки та запровадження її як державної у сферу

політичної й економічної комунікації. Не можна відмовити в історичній правді відомому єврейському вченому Ш. Гойтейнові: „Як і в давній період, вперед виходили народи, які сформували національну самосвідомість, самоврядування і автономію... Відродження Ізраїлю — це заново створене національне життя” [2, с. 8, 13].

Поняття *громадянського поступу*, як воно тут застосоване, стосується маркування історичного процесу еволюційного визрівання гуманітарних, соціальних та економічних норм громадянського суспільства в аспекті перспективи вільного самоздійснення людини. Такий процес взаємопов'язаний з кількома головними чинниками (що є водночас складовими елементами громадянського поступу): а) спроможністю людей добровільно (поза втручанням держави) самоорганізуватися в групи, братства, товариства, кооперативи, організації, громади задля господарської взаємодопомогової та культурно-освітньої співпраці; б) індивідуальною громадською активністю, яка залучає до відданості суспільним справам, громадянської порядності, солідарності; в) громадянською свідомістю, яка підтримується самодисципліною і самоконтролем особи, співробітництвом, патріотизмом, довірою, здатністю її до жертвовності задля громадського добра. Загалом три названі складові громадянського поступу Р. Патнем характеризує поняттям *“соціальний капітал”*, “значення якого (гальмувати корисливість, перешкоджаючи шахрайству та обдурюванню) зростає разом з економічним розвитком” [5, с. 217].

Поняття соціального капіталу за останнє десятиліття стає дедалі популярнішим у соціологічних дослідженнях. Його значення пов'язується з соціально-культурними цінностями і нормами, що лежать в основі суспільних взаємодій і характеризують волю громад до самоорганізації та відповідного визначення соціального порядку. З іншого боку, процес позитивної еволюції соціального порядку, що пов'язаний з побільшенням міри індивідуальної свободи людини, демократичними можливостями суспільства та зростанням рівня і якості життя населення, характеризуємо поняттям соціального поступу, який є конгруентним з поняттям соціального капіталу. Громадянський поступ визначається тенденцією до посилення соціальних зв'язків, які формуються на основі спонтанних взаємодій і *добровільно* створюваних суспільних вартостей та моральних норм. Людина як соціальна істота за своєю природою прагне до спільного життя і здатна продукувати чи відтворювати норми соціального капіталу. Її природний стан — «це не війна всіх проти всіх, як вважав Т. Гобс, а радше громадянське суспільство, яке впорядковується за допомогою великої кількості моральних норм», — вважає американський соціолог Френсіс Фукуяма [6, с. 13] і наголошує, що «належне функціонування ліберальної демократії завжди залежало від певних культурних вартостей, спільних для всіх. Найчіткіше це видно у відмінностях між Сполученими Штатами та країнами Латинської Америки» [6, с. 18]. Серед різного роду причин Фукуяма відважується визнати, що основою демократичного, економічного і соціального успіху США є “культурна причина”, а “проблемою більшості сучасних ліберальних демократій є те, що вони не враховують свої культурні традиції” [6, с. 18–19].

Культурні традиції для нас цікаві передусім тими їхніми внутрішніми нормами, які складаються: (а) довкола вагомості “центру” і відповідних навичок ієрархічності та субординації, що закладають стійку основу “вертикальних” взаємодій; та нормами, що виникають (б) довкола вивершення індивідуальної свободи і незалежності особи і формують умови динамічної співпраці, толерантності і плюралізму на рівні “горизонтальних” взаємодій. Властиво останні є підґрунтям для функціонування соціального капіталу і покликані пом'якшувати і трансформувати традиційні мора-

льні вартості, які стають на заваді громадянського поступу як міри взаємодії між політичними й економічними інституціями.

Таким чином, важливо взяти до уваги, що моральні вартості і суспільні норми є передумовами будь-якої суспільної дії, а сума певних суспільних вартостей віднедавна визнана соціальним капіталом. У цитованій новій книжці Ф. Фукуяма визначає соціальний капітал “як набір неофіційних вартостей чи норм, які є спільними для членів групи і дозволяють їм взаємодіяти. Якщо члени групи починають очікувати, що інші поведуться чесно і надійно, то вони починають *довіряти* один одному” [6, с. 23–24].

Ф. Фукуяма присвячує дослідженню природи соціального капіталу цілий розділ, вважаючи його зміст ключовим для підтримування демократичного соціального порядку, а у нашому випадку — громадянського поступу. Він прагне відшукати історичні витoki поняття і пише, що “наскільки відомо, вперше термін “соціальний капітал” був вжитий Лайдою Джадсон Ганіфан у 1916 році для опису шкільних центрів сільських громад”. Вона застосувала його для пояснення можливостей громадської безпеки, пов’язуючи підтримку останньої за рахунок густих соціальних мереж, які існували у старих міських дільницях і були формою “соціального капіталу” [6, с. 26–27].

У зв’язку з цим варто звернути увагу, що цілком усвідомлене застосування поняття “соціальний капітал” спостерігаємо ще у праці про громадянське суспільство Антоніо Росміні в 1836 р. У книжці А. Росміні не знаходимо окремого визначення названого поняття, однак, судячи з ідейного настрою його праці, застосовується воно не випадково. Гадаю, що зміст поняття “соціальний капітал” у Росміні може бути переданий такою його сентенцією: “Єдиною твердою основою здоров’я громадянського суспільства є невідчужуваність і моральна доброчесність індивідів, які його утворюють. З цього робимо висновок, що найзначніша і найбільш добродійна мета суспільства полягає в тому, щоб вчасно прищеплювати духові тих, хто його утворює, знання, вартість і любов правди, справедливості і релігії” [8, с. 232].

Термін “соціальний капітал” вперше використаний як аналітичне поняття для означення позитивної ролі соціальних чинників взаємопідтримки людей одне одного у суспільстві на противагу дії винятково чинників сеньйоральних, що походять зі сфери *власності і володіння*. Звичайно, поняття соціального капіталу А. Росміні не цілком збігається за значенням із його сучасною інтерпретацією, проте італійський релігійний філософ також асоціював його з мірою суспільної довіри і солідарності, що формуються у контексті всього життєвого світу суспільства, а не лише його міщанської чи індустріальної верстви. Водночас сеньйоральні чинники, коли вони історично починають визначатися соціальними, також зберігають свою відносну конструктивну дію як норми суспільного життя, обумовлені потребами батьківства, домашнього господарства та відповідними *набутими* правами [3, с. 301–313]. Видається, що міркування А. Росміні щодо природи соціального капіталу не позбавлені евристичного потенціалу для сучасності і можуть пропонувати підказку, яким чином уникнути пастки ментального маніхейства чи “жорен діалектичного Розуму” (М. Гайдегер) і вийти поза дихотомічний розгляд двох типів соціальних взаємодій.

Отже, основним джерелом соціального капіталу щодо людських взаємин і суспільних стосунків є норми горизонтальних взаємодій замість ієрархізованих, вертикальних, властивих для васальних відносин залежності. Проте поряд з горизонтальними зв’язками у кожному суспільстві існують зв’язки вертикальні. Вони також необхідні суспільству, хоча безпосередньо не пов’язані з продукуванням соціальної довіри. Навпаки, коли вони перетворюються на тип стосунків за схемою “*патрон – клієнт*”, їхньою суттю стає не взаємність, а залежність і корисливість. Це будуть

стосунки, в яких люди взаємодіють не добровільно, а під тиском і примусом інтересів власності і володіння та викликаних ними обставин. Вертикальні стосунки особливо ненадійні, коли виникають завдання спільної соціальної дії, спрямованої на підтримку демократичних ініціатив. Таким чином, два типи взаємозв'язку — вертикальний і горизонтальний, у контексті яких існують певні норми, звичаї, вартості, форми солідарності і самоздійснення людини, під аксіологічним кутом зору виступатимуть двома різними формами етичності. Лише у контексті однієї з них, як розуміємо, оновлюється чи утворюється соціальний капітал.

Якщо громадянський поступ будемо розглядати під призмою норм соціального капіталу як його найважливішого чинника, то напрошується корекція усталеної інтерпретації громадянського суспільства лише як явища винятково міського, міщанського. Адже соціальна співпраця у формі довіри людей між собою складалася не лише в місті. Вона притаманна і для сільської громади. Кажучи по-іншому, скрізь, де люди організовувалися добровільно задля громадської співпраці, потребувалася і довіра, і вдячність. Скажімо, такі форми самоорганізації людей, як сільська толока, досвідки і навіть весілля в Україні набували ознак самоврядності з метою взаємодопомоги. Інша справа, що подібне кооперування інтересів не стосувалося політичної сфери, а члени селянських громад не набували статусу громадянства. Це зайвий раз засвідчує те, що виникнення повноцінного громадянського суспільства пов'язане з *наявністю національної ідентичності* в контексті немонархічної держави. Поза гуманітарною і політичною сферами національної ідентичності республіканського ґатунку, відносини між людьми будуть блоковані від демократичних процедур вибору центральної влади і не зможуть засвідчувати високу міру соціального капіталу в суспільстві з авторитарним (монархічним, імперським, тоталітарним) політичним режимом.

Пояснення громадянського поступу (конгруентного з соціальним капіталом) винятково інтересами вільного ринку, приватної власності і міського середовища хвибує редукаціоністичною методологією зведення сенсу людського життя до економічного детермінізму і насолоди споживання, що врешті призводить до грандіозної підозри людини в її вроджених поганих намірах. Класичний зразок метафізичної інтерпретації лихих припущень щодо життєвої інтенції людини свого часу подали легісти-законники в Давньому Китаї. Марксизм став запізним західним варіантом інтерпретації недовіри до людини та її свободи волі в суто соціально-політичному аспекті несприйняття нігілістичного метафізичного проекту людської перспективи.

Оскільки громадянське суспільство в Західному світі не породжене абсолютською державою, а, навпаки, складається як іманентний процес здійснення громадянських свобод у контексті становлення національної ідентичності, то важливою складовою еволюційного процесу було і є формування інституцій “селянського громадянського суспільства” чи принаймні його протогромадянських форм. Класичне американське громадянське суспільство поширювалося у містах лише завдяки тому, що на них перетворювалися фактично сільські поселення. Американський соціолог Е. Шілз стверджує, що “національність — необхідний інгредієнт, можливо, навіть передумова існування громадянського суспільства” [7, с. 221].

Аналіз селянського виміру громадянського поступу в історичних умовах існування на Заході вже розвиненої індустріальної цивілізації надає нові можливості поміркувати над природою соціального капіталу та джерелами його походження. Адже селянство утворювало соціальні структури на основі власного світосприйняття, зумовленого не лише потребами агрогосподарства, але також потребами кращого життя, свободи, естетики довкілля, врешті, культури. Селянські поселення, здійснювані для володіння землею і зумовлені широкими господарськи-

ми і культурними потребами всієї сільської громади, не були ідентичними з міськими. Останні часто сприймалися як виразники влади і примусу над селянством, яке було вимушене знаходити важелі противаги на рівні створення самоврядних сільських структур.

З огляду на нагромадження соціального капіталу, сільська громада мала ресурси, які допомагали не лише виживати, але й розвиватися. Селянське суспільство залишається на півдорозі до повноцінного громадянського доти, доки воно не стає частиною єдиної територіальної соціальності, ідентифікованої з національною свідомістю в контурах національної держави. Громадська активність селянської громади є природним чинником громадянської свідомості в межах всього громадянського суспільства, що в контексті суверенної національної держави сприяє консолідації людей як громадян, а не підлеглих. Звичайно, автономізація особистого життя людини в селянській культурі відбувалася значно повільніше, ніж у міській і дуже нерівномірно в сенсі приналежності до різних типів держав і цивілізацій. Частіше селянське суспільство було глибоко інертним і неподатливим для соціальних перетворень і в цілому залишалось на рівні домінування вертикальних зв'язків патерналістичного ґатунку. Отже, історична дійсність розгортається таким чином, що, за словами Едварда Шилза, "нація є необхідною для громадянського суспільства. Вона є однією з його головних підпор..." [7, с. 221]. Додамо, що йдеться про такий процес розгортання громадянського поступу, який може бути цілком співмірним лише з поширенням горизонтальних взаємодій довкола визнання вартостей свободи й автентичності особи. Наявні вертикальні суспільні взаємодії могли призводити або до антагонізму між перспективами свободи людини та нормами і вартостями її традиційного вкорінення, або ж вони ставали підпорядкованими до горизонтальних відносин і тоді формувалися перспективи нарощення соціального капіталу і громадянського поступу. У такому разі йшлося також про історично новий тип суспільної свідомості і політичної держави – національний. Тому громадянський поступ неминуче входить у конфлікт з монархічно-імперіальним соціально-політичним режимом і, перемагаючи, здобуває свою подальшу опору у творенні національного типу громадянського суспільства.

Гадаю, раціональний вихід з теоретичних закутків можна знайти, враховуючи особливості історичного досвіду кожного регіону і кожної культури. Природно, що перед європейськими країнами, які вступили в історичну фазу конструювання нової соціальної дійсності у вигляді Євроунії, стоять інтелектуальні і політичні завдання, зміст яких не є однаковим для країн з посткомуністичним минулим і для країн з колоніальною спадщиною. В останньому аспекті Україна і Росія розрізняються також як спільнота з актуальним творенням національних передумов консолідації і спільнота з актуальним перетворенням імперських інтенцій в національну державу.

Ю. Габермас пробував заперечити ефективність та легітимність націй і національності для громадянського суспільства. Натомість він запропонував "конституційний патріотизм" як достатню основу політичної культури німецького суспільства і підставу соціальної відповідальності. Очевидно, для такої корекції патріотизму сучасного німецького суспільства є досить підстав з огляду на його вже давно ідентифіковану національно-державну єдність та недавнє політичне самошуканство. Проте навіть "конституційний патріотизм" не є і не може бути патріотизмом абстрактної уяви, бо конституція завжди тісно пов'язана з визначенням територіальної і народної референції. Це означає, що не може бути "конституційного патріотизму" без ідентичності німецького суспільства. Це зауважує Е. Шілз і підкреслює: "Якби сучасні німці не мали відчуття того, що теперішнє і минулі покоління є однаковими членами німецького суспільства, то 12 років націонал-соціалістичної тиранії та Голокост не були б для них моральною пробле-

мою... Якби все те, що називається "бути німцем", стосувалося б лише Конституції ФРН, то все минуле могло б бути стертим" [7, с. 222]. У відносно недавно надрукованій статті Юрген Габермас так само наголошує: "...свого часу демократична держава і нація взаємно витворили одна одну" чим, схоже, дещо пом'якшує свої попередні акценти. Міркуючи над завданнями європейської інтеграції, він не покладається винятково на економічні рушійні сили. "Економічні переваги європейського єднання можуть слугувати аргументом на користь подальшої розбудови ЄС лише в контексті культурної привабливості, що значно перевищує суто господарчі інтереси", — заявляє Ю. Габермас і риторично запитує: "Але чи зможуть наші малі й середні національні держави, орієнтуючись самі на себе, зберегти досить сили для опору прихованій асиміляції, пристосуванню до суспільної моделі, пропонованої пануючим нині світовим економічним устроєм?" [1, с. 63]. Доречно згадати, що гасло "Viva la Nation" було гаслом тих, хто творив Французьку революцію і хто надавав йому юридично-правового втілення в "Декларації прав людини і громадянина".

Таким чином, українська перспектива громадянського поступу, що мав би призвести до утворення повноцінного громадянського суспільства, є можливою лише на основі використання того соціального капіталу, який утворювався у контексті виборювання людиною своєї свободи й автономії щодо соціальної, політичної і культурної активності. Це перспектива підкріплення громадянського поступу українською демократичною державою, у якій соціальний порядок забезпечуватиметься передусім спонтанійним волевиявленням громадян, підпертим культурними і соціальними традиціями боротьби за національну свободу. Така перспектива є цілком конгруентною з розвитком тих народів і країн, які добровільно конструюють соціальний порядок сучасної Європейської Унії.

Інший варіант розвитку, пов'язаний з патерналістсько-клієнтальним типом вертикальних суспільних взаємодій, також, на жаль, має свою перспективу, але протилежного спрямування щодо свободи людини та її громадянських прав. Через причини тривалого викорінення українських демократичних прагнень та культурного знецінювання людини під пресом імперського й тоталітарного політичного тиску ще не усунені колоніальні традиції і чинники перетворення українського соціуму на "культурно-креольський" регіональний домішок "Великої Євразії". Очевидно, що такий варіант самоздійснення особи лише викликатиме наростання недовіри між людьми в українському суспільстві і не може виступати основою побільшення соціального капіталу; він суперечитиме громадянському поступу України і вестиме у напрямку, протилежному до демократичного розвитку Європейської Унії

Література

1. Габермас Ю. Для чого Європі Конституція? // Deutschland, 2001. – №6. (укр. мова). – С.62–65.
2. Гойтейн Ш. Евреи и арабы. – М.: Б.М.В., 2001. – 227 с.
3. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. – Київ–Львів, ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 520 с.
4. Кін Дж. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення. – К.: "К.І.С.", 2000. – 187 с.
5. Патнем Роберт Д. Разом з Робертом Леонарді та Рафаеллою Й. Нанетті. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії. – К.: Основи, 2001. – 302 с.
6. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку. – Львів: Кальварія, 2005. – 380 с.

7. Shills Edward. The Virtue of Civility. Selected Essays on Liberalism, Tradition, and Civil Society. – Indianapolis: Liberty Fund, 1997. – 365 p.
8. Rosmini Antonio. The Philosophy of Right. Volume 6. Rights in Civil Society. Rosmini House. Durham, 1996. – 487 p.

SOCIAL CAPITAL AS A CONDITION AND MEASURE OF A CIVIL PROGRESS; EUROPEAN NATIONAL PATTERNS AND UKRAINIAN VARIANTS

Anatoliy Karas'

*L'viv Ivan Franko National University,
Universytets'ka Street, 1, L'viv, 79000, Ukraine, anatolijkaras@yahoo.com*

A notion of civil progress for determination of evolution of social process in the aspect of formation of a civic society as the condition of ensuring of free self-realization of a person is given in the article. To the author's mind, a term "civic progress" is congruent to the notion "social capital" and can be used, in particular, for the analysis of tendencies of social development in modern Ukrainian history. A civic progress is characterized by prevailing of social interactions among the people of horizontal relationships that happen around striving for values of freedom and authenticity of a person and norms in the process of keeping to them.

Key words: self-realization of a person, civil society, social capital, civil progress, freedom-authenticity, paternalism-clientalism.